

OSVÍCENSKÁ FÁZE ČESKÉHO NÁRODNÍHO OBROZENÍ A UHRY

Osvícenství lze chápat jako obecný ideově politický a filozofický proud, reagující na potřebu zásadních společenských přeměn a získávající v evropské ideologii dominantní postavení v 18. století, ale také v něm možno spatřovat ideového původce a iniciátora mohutného vědeckého rozmachu 17. a 18. století, který vedl k neobyčejnému rozvoji přírodních, exaktních i humanitních věd v souvislosti se vznikem nové industriální společnosti. Z prvního hlediska lze v evropských poměrech rozeznat tři hlavní typy osvícenské ideologie, které lze s jistým zjednodušením označit za 1. jako typ voltairiánský, v němž jde o prosazení osvícenských myšlenek uvnitř panujícího dvora a vyšších vrstev za pomoci idejí osvícenského absolutismu, za 2. jako typ rousseauovský, v němž jde o prosazení osvícenských myšlenek v prostředí měšťanském, za 3. jako typ muratoriovský, v němž jde o osvícenské reformní snahy uvnitř katolické církve.¹

Pro vývoj českého národního hnutí a vznik českého národního obrození je příznačný typ třetí, vyvíjející se ve spojitosti s reformním katolicismem. Se zřetelem k významu osvícenského absolutismu pro český národní vývoj je pro něj důležitý také typ první, třebaže v českých poměrech je rozvoj osvícenství spjat do značné míry také s rozmachem stavovského zemského patriotismu, který podobně jako v Uhrách nepostrádá pokrokové rysy a má pozitivní význam pro rozvoj českého národního hnutí. Teprve v závěru osvícenské epochy se prosazuje v českém prostředí i typ druhý, příznačný kromě jiného i pro pozdní osvícenské ideje, přiblížené představám utopického socialismu, jak je představuje v českých zemích

¹ Srov. k tomu Pražák, R.: Zur Problematik der Aufklärung und die Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa, in: Sprache und Volk im 18. Jh. (Opuscula fenno-ugrica gottingensia, Bd. 1), Frankfurt am Main — Bern 1983, s. 125.

zejména Bernard Bolzano. I když viděno celistvě převládá v ideovém vývoji českého osvícenství typ první a třetí, celkové vyústění českého osvícenství v podporu procesu českého národního obrození znamená, že osvícenství napomáhalo v českém prostředí vytváření novodobého národního hnutí, a tedy v souladu s tím typem osvícenské ideologie, který představoval rousseauovský typ osvícenství.

Rozvoj osvícenství v českých zemích byl nepříznivě ovlivněn faktem, že se staly klasičnou oblastí násilné protireformace, uplatňované zde habsburskou vládou po porážce českého stavovského povstání v bitvě na Bílé Hoře (8. listopadu 1620). Přes tento negativní moment ideově politický však české země postupovaly rychleji než mnohé jiné oblasti střední Evropy na cestě hospodářského vývoje, na čemž měla svůj podíl i osvícenská věda, která tento vývoj podporovala i urychlovala, a stala se důležitým faktorem celkového společensko-hospodářského vývoje českých zemí, který pozitivně ovlivnil i počátky českého obrození.

Vlastnímu rozmachu osvícenství v českých zemích předcházelo rané osvícenské období, které zahrnuje poměrně dlouhý časový úsek od poloviny 17. století do 40. let 18. století. V tomto období bránilo podstatnějšímu pronikání osvícenských myšlenek do českých zemí zejména dominantní postavení šlechtického velkostatku a dočasné znovuupevnění nevolnického systému a s tím spojená nadvláda sil, bránících rozvoji progresivních tendencí ekonomického vývoje. Situace v jednotlivých oblastech monarchie nebyla však stejná; především ve sféře politické byl např. podstatný rozdíl mezi českými zeměmi a Uhrami, kde až do počátku 18. století byl svobodnější duchovní vývoj zajištěn protihabsburskými stavovskými povstáními až do porážky povstání Ference Rákócziho II. v roce 1711. Přes tuto porážku si uchovala uherská šlechta i nadále privilegovanější postavení než šlechta česká, dokázala si udržet zvláštní uherskou ústavu i župní systém jako záruky autonomního vývoje. Tento rozdíl se prohloubil i v dalším období, zejména na počátku vlády Marie Terezie, kdy neustále opoziční uherská šlechta poskytla mladé císařovně pomoc v rozhodující chvíli, kdy se jednalo ve válce o rakouské dědictví o bytí či nebytí monarchie, a dosáhla za to dalšího uznání zásady nezdanitelnosti uherské šlechty, a naopak české stavy se přiklonily k jejím odpůrcům a svůj dluh zaplatily plně až v roce 1749, kdy byly zrušeny nejvyšší orgány českého a rakouského státu a nastoupena cesta centralizace dědičných zemí.² Pozdější pokusy vídeňského dvora o likvidaci nezávislého postavení Uher a zejména zdanění uherské šlechty se nesetkaly s úspěchem, což přimělo Habsburky přijmout politiku preference hospodářského rozvoje dědičných zemí. Za svobodnější politický vývoj platily tak Uhry hospodářskou zaostalostí, naopak hospodářský rozmach českých zemí byl zaplacen ztrátou všech zbytků jejich politické suverenity.

² Viz Šmerda, M.: Uhři na korunovaci Marie Terezie v Praze v r. 1743. K otázce národního vědomí feudální společnosti, Slovanský přehled, 60, 1974, č. 1, s. 33—43.

Všechny tyto skutečnosti výrazně ovlivnily i vývoj raného osvícenství v českých zemích a v Uhrách. Volnější přístup měly raně osvícenské myšlenky do Uher a zejména Sedmihradska, jež stálo po celou dobu protihabsburských stavovských povstání uherské šlechty v čele protihabsburského odboje. V této době vznikla v Sedmihradsku teorie tzv. transylvanismu, hlásající potřebu samostatného Sedmihradska jako protiváhy habsburského absolutismu ve východní části střední Evropy. Základy této koncepce položil již István Bockszai a Gábor Bethlen, počítající ve svém odboji proti Habsburkům i s podporou českých stavů, a v 2. polovině 17. století vedl transylvanismus i k úsilí o recepci raně osvícenských idejí v Uhrách a v Sedmihradsku, ať už se jednalo o anglický puritanismus, francouzský kartesianismus a gallikanismus či holandský coccejanismus.³ Stoupencem Descartesových a Coccejanových idejí byl i přední ideolog transylvanismu Miklós Bethlen; jeho důraz na náboženskou snášenlivost převzal i Ferenc Rákóczi II., který se přikláněl k jansenismu.

Jestliže na uherské straně bylo již od poloviny 17. století hlavním střediskem raně osvícenských snah Sedmihradsko, které skýtalo určitou záruku politické nezávislosti i Uhrám, v českých zemích, spoutaných v té době pevně habsburským absolutismem, takové centrum chybělo. Představitelé protihabsburského odboje žili v emigraci a nejproslulejší český emigrant Jan Amos Komenský strávil část svého života v letech 1650 až 1654 v Šarišském Potoku, kde patřil svými pansofickými snahami a úsilím o modernizaci a demokratizaci školské soustavy k průkopníkům raně osvícenských idejí. V osobě Jánose Apáczaiho a dalších měl vliv na rozvoj maďarské pedagogiky a ovlivnil také tvářnost prvního raně osvícenského centra na území dnešního Slovenska, tzv. prešovské filozofické školy. Z děl, která napsal Komenský v Uhrách, třeba připomenout kromě světoznámého pedagogického díla *Orbis pictus* zejména jeho pamětní spis *Gentis Felicitatis*, který vznikl na jaře 1654, a kde doporučoval Jiřímu Rákóczimu II., aby se pokusil vybudovat v Uhrách maďarský národní stát. Předpokladem k tomu měla být podle Komenského široká demokratizace sociálních poměrů, v jejímž rámci navrhoval Komenský dokonce

³ Z rozsáhlé literatury srov. např. Zolnai, B.: *A gallikanizmus magyarországi viszhangja* (Ohlas gallikanismu v Uhrách), Budapest 1935; Köpéczi, B.: *Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a 17. században és a 18. század elején* (Kartaziánské politické ideje v Uhrách a v Sedmihradsku v 17. a na počátku 18. století), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79, 1975, č. 4, s. 417—432; Tarnóc, M.: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Kultura Sedmihradska v době Gábora Bethlena a dvou Jiří Rákócziu), Budapest 1978; Pražák, R.: *Raně osvícenské myšlenkové předpoklady národního obrození ve východní části střední Evropy se zřetelem k Ukrajině*, in: *Československá slavistika 1983, Lingvistika, historie, Praha 1983*, s. 179—188. Pro vývoj v 18. století srov. zejména Kosáry, D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Kultura v Uhrách 18. století), Budapest 1980.

zrušit nevolnictví v Uhrách, tedy o mnoho let dříve než francouzský osvícenec Montesquieu za své cesty do Uher v roce 1729.⁴

Z raně osvěcenských osobností uherských měl k českým zemím nejbližší Ferenc Rákóczi II. Chtěl bych tu zdůraznit nepříliš známou skutečnost, že protihabsburské stanovisko pomáhali v Rákóczim v rozporu se záměry Kollonichovými formovat za jeho studií v Jindřichově Hradci v jižních Čechách v letech 1688—1690 již tamní jezuité, využívající k tomu přechodného ochlazení vztahů mezi vídeňským dvorem a římským papežem.⁵

Právě uprostřed jezuitského řádu, který byl hlavní oporou násilné protireformační politiky Habsburků v českých zemích, se vytvořila uprostřed 17. století česká vlastenecká skupina v čele s Bohuslavem Balbínem, která měla úzký zájem o spolupráci s Uhrami. Historik Balbín, jehož koncepce českých národních dějin podstatně ovlivnila národně uvědomělé české osvěcenské dějepiscectví na počátku českého národního obrození, se opíral ve velké míře o znalosti děl uherských humanistů, pozdních i raných, o Forgáche, Istvánffyho, Duditha i Bonfiniho, a byl si vždy vědom úzké spojitosti českých a uherských dějin, kterýžto rys po něm převzala nejen česká osvěcenská historiografie 18. století, ale dokonce ještě i František Palacký. K všestranné znalosti uherských poměrů přispěl pravděpodobně i osobní pobyt Balbínův v Uhrách a jeho obdiv k větší duchovní svobodě Maďarů a národnímu vlasteneckému rázu maďarského katolicismu.⁶ Balbín byl v literárním styku také s uherským jezuitou

⁴ Z literatury o Komenského vztahu k Uhrám srov. zvláště R á c z, L.: Comenius Sárospatakon (Komenský v Šarišském Potoku), Budapest 1931; K o v á c s, E.: Comenius Magyarországon (Komenský v Uhrách), Budapest 1962; K a r š a i, F.: Komenský a Slovensko, Bratislava 1970. Bibliografii maďarské literatury o Komenském soustavně vydává J. B a k o s: A magyar Komenský-irodalom I, Budapest 1952, II, Sárospatak 1957, Eger 1959, IV, Eger 1961, V, Eger 1963, VI, Eger 1971. (Od 2. svazku s názvem A magyar Comenius-irodalom). Viz též P r a ž á k, R.: Komenský und die Ungarn, Acta Comeniana, Revue Internationale des Etudes Comeniologiques, 4/2 (XXVII/2), Praha 1979, s. 441—447.

⁵ V této souvislosti nemohu souhlasit s některými závěry jinak velmi cenné studie, jejíž autor S z ö r é n y i, L.: Rákóczi csehországi tanulóévei (Česká studijní léta Rákócziho), Rákóczi tanulmányok, Budapest 1980, s. 291—315, nedoceňuje vlastenecké české protihabsburské tradice na jindřichohradeckém jezuitském kolégiu, jež tu pomáhal budovat v letech 1655—1660 jako profesor tohoto kolégia i významný český vlastenec Bohuslav Balbín, který tu např. složil v duchu tradic jezuitského divadla i divadelní hry o českých světcích sv. Ludmile a sv. Vojtěchovi. Balbinovo odstranění z Jindřichova Hradce a zákaz výuky na jezuitských učilištích z roku 1661 souviselo s jeho kritikou díla rakouského jezuitského provincionála Jana Bucelliniho v Balbinově předmluvě Bucelliniho knihy Auxilia poetices seu Epitheta Bucellini z roku 1659. Srov. k tomu např. M u k, J.: Jindřichův Hradec v životě a díle Bohuslava Balbína. Zvláštní otisk z Ohlasu od Nežárky, 65, 1935, zvláště s. 23 n.

⁶ Srov. P r a ž á k, R.: Neologická hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů, in: Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis studia historica) I, Brno 1971, s. 171—173.

Jánosem Nádasim, jehož díla *Annus Christi Crucifixi* a *Diurnum divini amoris* přeložil v letech 1660—1661 do češtiny Balbínův řádový druh a významný český barokní básník Fridrich Bridel.⁷ Třebaže Balbín je typickou postavou barokního katolicismu, jeho historický význam pro českou národní kulturu objevili až čeští osvícenci František Martin Pelcl a Karel Rafael Ungar vydáním Balbínových hlavních děl *Dissertatio apologetica pro lingua slavica, praecipue bohemica* (1775) a *Bohemia docta* (1770). Z hlediska vývoje raného osvícenství je důležitý Balbínův zřetel k náboženské toleranci. Oceňoval nejen díla Jana Amose Komenského, ale i nejvýznamnější historický spis české pobělohorské emigrace, dílo Pavla Stránského *O státě českém* (1634), s nímž Balbína seznámil osobní lékař Ferdinanda III. a Leopolda I. a Balbínův přítel Jan Marek Marci z Kronlandu, přední osobnost raného osvícenství v českých zemích.⁸ Nehodlám zde rozebírat významné místo Markovo v rozvoji soudobé vědy a raně osvícenských idejí, stačí, když připomenu, že proslulá slova zakladatele empirismu Johna Locka: „Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu“ z roku 1690, vyřkl již v roce 1662 Jan Marek Marci z Kronlandu, když prohlásil: „Nihil enim in intellectu, cuus notitia non fuit in sensu“.⁹

V této studii se nelze zabývat blíže rozvojem raně osvícenské ideologie v českých zemích, chtěl bych tu jen zdůraznit, že poměrně příznivá situace pro její pronikání do českého prostředí v prvních desetiletích po uzavření Vestfalského míru netrvala dlouho, a že upevnění feudálně nevolnického zřízení po roce 1680 a protireformační ideologický monopol jezuitského řádu, který vyvrcholil kanonizací nejuctívanějšího protireformačního českého světce Jana Nepomuckého v roce 1729, postavily silnou hráz pronikání osvícenské ideologie do českého prostředí. Přesto, zejména v kruzích vyšší české šlechty, se setkáváme již od konce 17. století se zájmem o raně osvícenské ideje, jak to dokládá např. známý příklad českého barokního mecenáše hraběte Františka Antonína Šporka a jeho proslulý spor s jezuitou v první třetině 18. století.¹⁰

Zamýšlíme-li se nad genezí českého národního obrození z hlediska rozšíření osvícenství v českých zemích, nelze tu nevidět rovněž významnou roli osvícenského absolutismu v habsburské monarchii. Kromě pod-

⁷ Viz Škarka, A.: *Fridrich Bridel nový a neznámý*, Praha 1969, s. 118—143, (kapitola nazvaná *Překlady z Jana Nádasiho*).

⁸ Srov. k tomu např. Blekastad, M.: *Comenius*, Oslo — Praha 1969, s. 612, a Muk, J.: l. c., s. 32. Viz též Mylnikov, A. S.: *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století*, Praha 1974, s. 80—87, a Válka, J.: *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století*. *Studia comeniana et historica*, 19/VII/1978, Uherský Brod 1978, s. 166—174.

⁹ Srov. Haubelt, J.: *Česká věda v manufakturním období vývoje kapitalismu*, *Hospodářské dějiny*, 3, Praha 1979, s. 110.

¹⁰ K tomu srov. nověji Hanzal, J.: *F. A. Sporck a počátky osvícenství v Čechách*, *Sborník historický*, 25, 1977, s. 45—87, a Preiß, P.: *Boje s dvouhlavou saní*. *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha 1981.

pory průmyslového podnikání a úsilí o zlepšení situace poddaných, nejdůležitějších poplatníků monarchie, měli Marie Terezie a Josef II. zájem také o lepší komunikaci státních úřadů s různojazyčným obyvatelstvem a podporovali proto také rozvoj živých jazyků monarchie, mezi nimi i češtiny.¹¹ Odtud vyplynul rovněž důraz na lidovýchovnou osvěcenskou popularizační činnost, zvláště v období josefinském.

Ke zvláštnostem procesu osvěcenství v habsburské monarchii náleží i skutečnost, že osvěcenská ideologie nebyla bezprostředně limitována národním původem jejich nositelů, i když univerzálně platné výsledky osvěcenské činnosti vykazují v jednotlivých oblastech monarchie specifické národní rysy. Např. Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt a Ignác Born, přesto že jejich mateřštinou byla němčina, se podíleli významnou měrou na vzniku české národní osvěcenské vědy i českého národního hnutí. Podobně němečtí vědci Johann Christian Engel, Ignác Aurélius Fessler a další, podpořili rozmach národně orientované maďarské vědy a kultury, moravský Čech Valentin Zlobický se podílel na rozvoji rakouského osvěcenství stejně jako jeho známější a proslulejší německý krajan Josef Sonnenfels, který se narodil v jihomoravském Mikulově.

Celkový rozvoj osvěcenství českých zemích lze rozdělit do tří etap. První etapu tvoří 40. až 60. léta 18. století, kdy nejvýznamnější skutečností je založení první osvěcenské společnosti v českých zemích olomoucké Societas incognitorum v roce 1746. Důležitým jevem je tu aktivní vystoupení piaristů proti jezuitům a jejich důraz na studium českých národních dějin, jehož iniciátorem byl zejména zakladatel českého osvěcenského kritického dějezpytu Gelasius Dobner. Druhou, vrcholnou etapu českého osvěcenství, tvoří 70. až 90. léta 18. století, kdy se konstituuje česká osvěcenská historiografie a osvěcenství se staví plně do služeb českého národního obrození. Je to také doba založení Soukromé české společnosti nauk v roce 1774 a doba nástupu k hlubšímu rozmachu exktních věd, usměrňovaná v osvěcenském duchu zejména Ignácem Bornem. Na český kulturní a vědecký vývoj měla značný vliv kromě Sedmihraďana Ignáce Borna a jeho stoupenců také německá pražská osvěcenská skupina, řízená Karlem Heinrichem Seibtem a Františkem Rautenstrauchem. Pominout nelze ani zahraniční německé podněty osvěcenské v českém prostředí, zejména velký ohlas, jež tu měly názory Johanna Gottfrieda Herdera na poslání Slovanů v novodobých dějinách i na význam jejich lidové kultury, které měly zásadní význam pro rozvoj celého českého obrození. Velmi důležitá byla i zprostředkující úloha Univerzity Georga Augusta v Göttingen, kde to byl zvláště August Ludwig Schlözer, který svými vědeckými výsledky a postuláty výrazně ovlivnil rozvoj české osvěcenské vědy. Schlö-

¹¹ Viz k tomu zvláště Š i m e ě k, Z.: Výuka slovanských jazyků a slavistická studia v období českého národního obrození, *Slovanské historické studie*, 12, Praha 1979, s. 209 n.

zer měl zásadní vliv zvláště na Josefa Dobrovského a počátky české slavistiky.

Bezprostřední vliv západoevropského osvícenství se projevuje v českých zemích jen zřídka. Kromě české aristokracie, jejíž někteří příslušníci žili určitou dobu v západních zemích či měli bezprostřednější přístup k západoevropské kultuře (např. Filip Josef Kinský, Jan Nepomuk Mitrovský, Josef Mitrovský, Leopold Berchtold aj.) jím byli zasaženi i někteří představitelé české inteligence (Jan Josef Trnka ze Skřevic, Jiří Procházka aj.). Z francouzských osvícenských filozofů u nás nejvíce zapůsobili svými myšlenkami Voltaire, Rousseau, Helvétius a Montesquieu.

Rozmach národně orientované české osvícenské vědy 70. až 90. let 18. století (Dobner, Voigt, Procházka, Pelcl aj.) vrcholí v díle nejvýznamnějšího českého osvícence Josefa Dobrovského. Jestliže v počátcích této etapy můžeme hovořit o vědecké a kulturní symbióze česko-německé, v jejím průběhu se stále více vyhraňuje samostatný osvícenský program český jako úvodní část českého národního obrození. V návaznosti na vlastenecký obsah díla Bohuslava Balbína i v kontaktu se soudobou evropskou historiografií se rozvíjí moderní česká historiografie (Dobner, Pelcl aj.), dále také literární věda (Voigt, Procházka) i jazykověda (Dobrovský, Durych). Zejména filologie zásluhou Josefa Dobrovského získává vysokou úroveň; Josef Dobrovský jako zakladatel vědecké slavistiky zvýšil prestiž české osvícenské vědy v ostatních slovanských zemích a dosáhl výrazného uznání i v Německu, v Uhrách aj.

Třetí etapu rozvoje osvícenství v českých zemích tvoří pozdně osvícenská fáze od druhé poloviny 90. let 18. století do 20. let 19. století, kdy na jedné straně z osvícenských základů a na druhé straně jejich překonáváním krystalizuje již romantický národně uvědomělý program Josefa Jungmanna a jeho koncepce jazykové a kulturní obnovy českého národního hnutí jako základního předpokladu pro rozvoj politické fáze českého národního obrození, jež nastupuje po roce 1830. Jungmannovo pojetí se střetává s kritickým osvícenstvím Josefa Dobrovského, je to doba dozrívání osvícenských snah v českém prostředí. Nejvýznamnějším pozdním osvícencem tohoto období se stává Bernard Bolzano, který se dostává od osvícenského reformního katolicismu až k pozici průkopníka utopicko-socialistických a radikálně-demokratických snah v českých zemích. Bolzanovo smířlivé osvícenské pojetí národnostní otázky (usiloval o národnostní mír mezi Čechy a Němci) se však dostává do rozporu s vyhraněným národním českým programem Josefa Jungmanna a jeho okruhu, který představuje již druhou fázi českého národního obrození, kdy osvícenství je vystřídáno hnutím jazykové obnovy a kulturního institucionalismu ve smyslu jazykově-kulturních potřeb novodobého českého národního hnutí.¹²

¹² K Bolzanovi srov. nověji Loužil, J.: Bernard Bolzano, Praha 1978. K vztahu jungmannovců a Bolzana viz zejména Pavlíková, M.: Vztah Josefa Jungman-

V českém osvícenství jako počáteční fázi rozvoje českého národního obrození nacházíme četné paralely s vývojem v Uhrách a také bezprostřední zájem o Uhry. Členy první osvicenské společnosti v českých zemích olomoucké Societas incognitorum eruditorum (založené 1746) byli také čelný představitel slovenského pietismu Matěj Běl a rakouský rodák Johann Georg Schwandtner, autor díla *Scriptores rerum hungaricarum veteres I—III, Vindobonae 1746 až 1748*, vydaného s předmluvou Matěje Béla, o němž byl uveřejněn podrobný referát již v prvním ročníku časopisu olomoucké společnosti *Monatliche Auszüge* v roce 1747, kde se toto dílo, soubor starých pramenů k uherským dějinám, posuzuje již jako vzor pro obdobnou práci na straně české.¹³ Tuto práci podnikl v duchu osvicenského kritického dějepytu v českém prostředí po neúspěšné počáteční iniciativě člena olomoucké společnosti Societas incognitorum eruditorum Magnoalda Ziegelbauera z druhé poloviny 40. let 18. století až Gelasius Dobner, když začal vydávat v roce 1764 své dílo *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita*, jenž vycházelo celkem v šesti svazcích až do roku 1785, a jímž bylo v českých zemích zahájeno soustavné vydávání historických pramenů.¹⁴ Není náhodné, že v této době koresponduje Dobner i se zakladatelem osvicenského kritického dějepisectví v Uhrách jezuitou Györgyem Prayem, jemuž vyjádřil již v roce 1763 své pochybnosti o oprávněnosti existence sv. Jana Nepomuckého, ztotožněného podle Dobrovského mylně s historickou postavou generálního vikáře pražské diecéze Jana z Pomuku.¹⁵

Již v druhé polovině 60. let 18. století byl Dobner v Uhrách zřejmě známou vědeckou osobností, neboť tisk druhého svazku jeho díla *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita* v roce 1768 umožnil pětikostelský biskup Juraj Klimo, rodem Slovák, který získal pro biskupskou knihovnu v Pětikostelí i spisy Petraschovy, Voigtovy a Bornovy.¹⁶ Dobner se odvděčil Klimovi tím, že ve druhém svazku svých pramenů k českým dějinám uveřejnil i prameny, vztahující se k dějinám Uher, a sice *Fragmentum Synodi cujusdam Strigoniensis*, *Anonymi Diarium de rebus Matthiae Gubernatoris Hungariae ejusdem jam regis solemni Pragae ingressu* a *Specimen diplomatarii Bohemico-Hungarici*.¹⁷

na k Bernardu Bolzanovi a jeho žákům, Literární archiv, 8—9, Praha 1973—1974, s. 79—102.

¹³ Viz k tomu Hanuš, J.: *Národní muzeum a naše obrození I*, Praha 1921, s. 46 až 47.

¹⁴ Nejnovější monografii o Dobnerovi-historikovi napsal Haubelt, J.: *Dějepisectví Gelasia Dobnera*, Praha 1979.

¹⁵ Viz dopis Gelasia Dobnera Györgyi Prayovi z 24. listopadu 1763. Srov. Macůrek, J.: *České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození*, in: *Josef Dobrovský 1753—1953*, Praha 1953, s. 481—482.

¹⁶ Srov. Pražák, R.: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*, Brno 1967, s. 40.

¹⁷ Viz Dobner, G.: *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita*, tomus II, Pragae 1768, s. 291 n., s. 301 n., s. 323 n.

Dopisy Dobnera Prayovi z let 1763—1764 a jeho vědecké styky s Uhrami znamenají rozvinutí styků české a maďarské osvícenské vědy, které je vyznačeno jmény významných českých a maďarských osvícenců jako byli např. Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt, Josef Dobrovský, György Pray, Károly Koppi aj.¹⁸ Počátek těchto styků je spojen již s činností olomoucké společnosti Societas incognitorum.

K plnému rozvinutí česko-maďarské vědecké spolupráce došlo především v druhé etapě českého osvícenství v 70.—90. letech 18. století. Mikuláš Adaukt Voigt, František Faustin Procházka a další věnovali značnou pozornost např. otázce česko-uherských vztahů v období humanismu na přelomu 15. a 16. století, a v této humanistické spolupráci česko-uherské spatřovali v odporu k nastupující josefínské germanizaci i vzor pro soudobou osvícenskou spolupráci česko-uherskou.¹⁹ Souviselo to s úsilím první české obrozenské generace prosazovat české národní zájmy v rámci habsburské monarchie ve spolupráci s ostatními malými národy středoevropskými, k čemuž našim osvícencům lépe vyhovoval svou širší středoevropskou orientací náš latinizující humanismus 2. poloviny 15. a počátku 16. století než lokálně uzavřený humanismus český. Z tohoto důvodu třeba také chápat důraz na klasické vzdělání u první generace českých osvícenců rovněž jako součást jejich boje proti germanizačním snahám, neboť neutrální latina neohrožovala českou národní řeč tak jako němčina, jazyk privilegované národní menšiny opírající se o rozhodující mocenské pozice v rakouském soustátí.²⁰

Tyto názory souvisely s rozvojem českého stavovského zemského patriotismu, který se dostával do obdobného rozporu s habsburskou vládou jako stavovské hnutí uherské šlechty. Třeba tu ovšem podotknout, že zemské vlastenectví této šlechty nebylo většinou podmíněno národnostně jejím českým původem, ale spíše vlastními mocenskými zájmy a snahou prosadit se proti centralizačním tendencím vídeňského dvora. Jednota zájmů české a uherské šlechty se v tomto ohledu utvořila zvláště v době vyvrcholení stavovského hnutí uherské šlechty v letech 1790—1792, kdy se v soudobém českém tisku setkáváme s řadou souhlasných projevů s tímto hnutím. Kromě jiného je tu vysoce oceňováno zejména zavedení výuky maďarštiny na pešťské univerzitě v roce 1791,²¹ které bylo také

¹⁸ Ke stykům české a maďarské osvícenské vědy srov. zejména Pražák, R. (pozn. 16) a Macúrek, J. (pozn. 15). Viz též Pražák, R.: Dobrovský, Durych und die Universitätsdruckerei in Ofen in: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848*, Budapest 1983, s. 97—103.

¹⁹ Srov. Pražák, R.: Působení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic v Uhrách a jeho obraz v době obrozenské, in: *Humanizmus a renezanca na Slovensku*, Bratislava 1967, s. 356—373.

²⁰ Viz tamtéž, s. 367. Z maďarského a širšího evropského hlediska srov. k tomu Balász, H. É.: *Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa*. In: *Sprache und Volk im 18. Jh.*, Frankfurt am Main — Bern 1983, s. 51—60.

²¹ Viz Krameriusovy c. k. noviny 1791, č. 26. Srov. též Novotný, J.: *Václav Matěj Kramérius*, Praha 1966, s. 151.

jedním z podnětů ke zřízení stolice českého jazyka a literatury na pražské univerzitě v roce 1792.

Také vyústění radikálních osvícenských myšlenek v revoluční program uherského jakobinismu se setkalo v českých zemích s pozitivním ohlase, jak o tom svědčí nejen sympatie k uherským jakobínům, vězněným na brněnském Špilberku, ale i podpora účastníků uherského jakobínského hnutí v řadách osvícensky orientované české vlastenecké šlechty.²² Poslední výzkumy ukazují, že zvláštní jakobínský kroužek se vytvořil v Brně, kde stál v jeho čele německý luteránský pastor Viktor Heinrich Riecke, který byl ve spojení s měšťanskými kruhy, sympatizujícími s jakobíny, např. s dr. Heiderichem z Opavy.²³ Z obav před pronásledováním ze strany Vídně se uchýlil od podzimu 1794 do jara 1795 do českých zemí ke své sestře hraběnce Desfourové do Prahy a do severních Čech na její sídlo v Malé Skále u Turnova také zaměstnavatel vůdčího uherského jakobína Jozefa Hajnóczyho hrabě Ferenc Széchényi. Széchényi, příbuzný s Desfoury a Clam-Gallas, udržoval přátelské styky i s českými aristokratickými rodinami Kinských, Šternberků, Valdštejnů, Mitrovských, které patřily k předním podporovatelům osvícenství v českých zemích. V Széchényiho korespondenci najdeme také dopisy jeho předních reprezentantů Josefa Dobrovského, Ignáce Borna, Antonína Strnada, Karla Rafaela Ungara aj.²⁴

²² Srov. k tomu dokumenty edice Benda, K.: *A magyar jakobinusok iratai* (Akta maďarských jakobínů) I. Budapest 1957, s. 586–587, s. 662–663, s. 676, s. 704, s. 784–785, s. 861, II, Budapest 1952, s. 88, s. 110, s. 136, s. 143–144, s. 155, s. 659, s. 715, III, Budapest 1952, s. 401, a studie Kubešová-Pitronová, B.: *Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách*, in: *Slovenské historické studie I*, Praha 1955, s. 80–111, a Pražák, R.: *K ohlasu uherského jakobínského hnutí v českých zemích na sklonku 18. století*, SPFFBU, s. 18–19, 1972, s. 53–59.

²³ Srov. např. Kroupa, J.: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*, Brno 1987, s. 96–99.

²⁴ Srov. korespondenci Ference Széchényiho v *Magyar Országos Levéltár* (Maďarský zemský archiv) Budapest, sign. P 623, a v *Széchényi Könyvtár Kézirattára* (Oddělení rukopisů Széchényiho knihovny), Budapest, Fol. Lat. 1678, Fol. Germ. 591 a 883, Quart. Germ. 591, Fol. Slav. 14 aj Z literatury srov. ke vztahu Ference Széchényiho k českým zemím zvláště Pražák, R.: l. c. (pozn. 16), s. 39–40, s. 97 až 100, aj. a Josef Dobrovský *kapcsolatai Jankovich Miklóssal és Széchényi Ferencsel* (Styky Josefa Dobrovského s Miklósem Jankovichem a Ferencem Széchényim), *Filológiai Közlöny*, 8, 1962, č. 3–4, s. 315–326; Berlász, J.: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárát? Az értelmiség jelentőségének felismerése. (Jak propagoval Ferenc Széchényi Zemskou knihovnu? Uznání významu inteligence.)* in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969*, Budapest 1971, s. 62, a *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását? (Jak přijala naše společnost a cizina založení Széchényiho knihovny?)*, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975*, Budapest 1978, s. 158. Viz též Berlász, J.: *Az Országos Széchényi Könyvtár története (Dějiny Zemské Széchényiho knihovny) 1802–1867*, Budapest 1981, s. 20, s. 29–30, s. 50, s. 167–168.

Není náhodné, že právě v okruhu českých přátel Ference Széchényiho, zakladatele Maďarského národního muzea a Széchényiho knihovny v Pešti, nalezneme nejvýraznější podporovatele a představitele českého národního obrození. Nejpozoruhodnější osobností mezi nimi byl Josef Dobrovský (1753—1829), stěžejní představitel českého osvícenství, zakladatel vědecké slavistiky a bohemistiky, který konstituoval v českém prostředí na vysoké úrovni jako vědní obor také hungaristiku a ugrofinistiku. Dobrovský a jeho vědecký okruh (Cerroni, Durych, Ungar, Dlabač aj.) měl také nejužší styky s Uhrami. Dobrovského vědecká spolupráce s uherskými učiteli se kromě jeho slovenských žáků (Ribay, Leška) týkala většinou starší skupiny vědců, proniknuté převážně národně indiferentním uherským patriotismem, třebaže někteří z nich měli již blízko i k maďarskému národnímu hnutí. Byli mezi nimi i ti, kdož měli úzké styky s Göttingem, kromě Ference Széchényiho a Gergelye Berzeviczyho např. kustod peštské univerzitní knihovny Daniel Cornides a jeden ze zakladatelů vědecké ugrofinistiky Sámuel Gyarmathi.²⁵

Alespoň stručně je třeba se zmínit také o četných stycích českých a uherských umělců v době osvícenství. Náleží sem zejména působení českých divadelních a hudebních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, kdy působili jednak u německých divadelních společností v Pešti, Budíně, Bratislavě, Košicích, Gyóru, Pětikostelí aj. (např. František Xaver Jiřík, Matouš Alois Cibulka aj.) nebo v uherských městech jako varhaníci, sbormistři či kapelníci anebo členové vojenských kapel. Uveďme z nich alespoň Františka Kramáře-Krommera, který působil v letech 1782—1791 nejprve v pětikostelském dómu jako varhaník a poté jako kapelník místního Károlyiho pluku. Čeští umělci působili v hojném počtu také v zámeckých kapelách a sborech hr. Erdődyho a hr. Grassalkoviche v Bratislavě, barona Potačiče ve Velkém Varadině, hr. Styruma v Simonturnye, a zejména u knížat Esterházyů v Eisenstadtu, Esterháze a v Galantě, u palatina Josefa v Budíně aj. (Václav Pichl, Pavel Vranický, Jiří Družecký aj.). Pod vedením Haydnovým v Esterháze působila a umělecky vyzrála řada českých hudebníků (Antonín Kraft, Jan Křtitel Krumpholz, František Novotný, Josef Oliva, Pavel Vranický aj.), z nichž zejména Pavel Vranický ovlivnil svým dílem v duchu hudebního klasicismu výrazně hudební život v Uhrách.²⁶

²⁵ Ke vztahu Josefa Dobrovského k Maďarům srov. zvláště mou monografii, citovanou v poznámce 16. Viz též Bu j n á k, P.: Dobrovského místo v ugrofinskej lingvistike, Bratislava (ročienka) 1929, s. 601—664, a A n g y a l, E.: Dobrovský und Ungarn, Zeitschrift für slawische Philologie, 1954, s. 1—24. O vztahu Maďarů ke Göttingen srov. K o s á r y, D.: l. c., s. 516—524, a tam uvedenou literaturu. O studiích Gergelye Berzeviczyho v Göttingen v letech 1784—1786 psala podrobně H. B a l á s z, E.: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795), Budapest 1967, s. 86—117.

²⁶ Srov. k tomu např. P o š t o l k a, M.: K maďarské větvi naší hudební emigrace, Hudební rozhledy, 12, 1959, č. 4, s. 150—151, a Joseph Haydn a naše hudba 18. století, Praha 1961. Dále viz též P a d r t a, K.: Pobyť Františka Vincence Kramá-

Čeští umělci působili sice v Uhrách většinou v národnostně vlažném okolí vysoké aristokracie, u německých divadelních společností anebo v poněmčených městských a církevních kruzích, avšak přesto nacházeli cestu k domácímu živlu maďarskému. Jejich sympatie získával zejména národně politický i kulturní rozmach maďarského národního hnutí po smrti Josefa II. Na návrat uherské koruny do Budína složil svou symfonii opus 2 Radost maďarského národa (A magyar nemzet öreme) roku 1790 Pavel Vranický. Text kantáty Františka Tosta Aufruf an Ungarns edle Soehne (1796) přeložil do maďarštiny sám největší básník maďarského osvícenství Mihály Vitéz Csokonai. Jiný maďarský osvícenec Ferenc Verseghy, vězněný pro svou účast na jakobínském spiknutí na brněnském Špilberku, překládal do maďarštiny písně Josefa Antonína Štěpána, českého hudebního skladatele, žijícího ve Vídni.²⁷

Češi a také Němci z českých zemí se na přelomu 18. a 19. století často objevují i mezi výtvarnými umělci v Uhrách. Např. rodák z Kbel u Prahy Erasmus Schrött jako jeden z prvních programově zavedl do uherské grafiky pozornost ke kráse domácí krajiny, a jako první objevil výtvarně i krásy tatranské přírody. Moravský rodák Tomáš Klimeš, na něhož vzpomíná ve své korespondenci Ferenc Kazinczy, působil určitou dobu u známého maďarského osvícence a kulturního mecenáše Gedeona Rádayho staršího, jehož portrét namaloval v roce 1788. Také proslulý portrét sedmihradského kancléře Sámuela Telekiho z roku 1796 je dílem rodáka z České Lípy vídeňského dvorního portrétisty Josefa Hickla, známého zejména zdařilými portréty Josefa II. Rodák ze západočeských Klatov architekt Josef Hild se podílel na stavbě klasicistického německého divadla v Pešti, jež byla dokončena v roce 1812. České výtvarné umělce nacházíme zejména v prostředí vysoké aristokracie, zasloužili se zvláště o klasicistickou výstavbu a malířskou výzdobu řady uherských i sedmihradských zámků.²⁸

ře-Krommery v Maďarsku, Hudební věda 4, 1967, č. 1, s. 148—161; Bárdos, K.: Pécs zenéje a 18. században (Hudba Pětikostelí v 18. století), Budapest 1976; t ý ž: A tatai Esterházyak zenéje 1727—1846-ig (Hudba Esterházyů v Tatě od r. 1727 do r. 1846), Budapest 1978; t ý ž: Győr zenéje a 17.—18. században (Hudba Gyóru v 17. a 18. století), Budapest 1980; t ý ž: Sopron zenéje a 16.—18. században (Hudba Soproně v 16.—18. století), Budapest 1984; P r a ž á k, R.: K působení českých hudebních a divadelních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, in: Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis studia historica) II, Brno 1975, s. 75—94; t ý ž: Cseh színházak és zenészek Pest-Budán a 18.—19. század fordulóján (Čeští herci a hudebníci v Budíně a v Pešti na přelomu 18. a 19. století), Budapest, 19, 1981, č. 3, s. 34—35; a v nové rozšířené verzi v Színháztudományi Szemle 28, Budapest 1991, s. 13—19; t ý ž: Česká hudba v divadelním životě Budína a Pešti na přelomu 18. a 19. století, Opus musicum, 13, 1981, č. 8, s. 241—246.

²⁷ Srov. P r a ž á k, R.: Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, Slovanský přehled, 55, 1969, č. 5, s. 350, a t ý ž: Cseh színházak, I. c., s. 34.

Kromě vědeckých a uměleckých styků vtisklo osvícenství svou pečeť také česko-maďarským vztahům v českém lidovém prostředí. Nejvýznamnější kapitolu tu tvoří působení uherských reformovaných kněží a učitelů v Čechách a na Moravě po vydání tolerančního patentu, kdy sem přišli v letech 1782 až 1813 pomoci organizovat nové protestantské sbory helvétského vyznání.²⁹ Mnozí z těchto kněží a učitelů se seznámili za svých studií v západní Evropě s osvicenskými idejemi; příkladem tu může být Slovák Michal Blažek, původně vychovatel hraběte Gedeona Rádayho ml., čtenář Rousseauův, Voltairův, Diderotův atd., který byl vyšetřován v 90. letech 18. století již jako superintendent moravské reformované církve pro své podezřelé styky s uherskými jakobíny. Pozitivní význam pro české národní obrození mělo i studium českých studentů z poddanských vrstev na reformovaných kolegiích v Debrecíně, Šarišském Pötoku, Pápě, Kecskemétu, Nagykörösi aj., jež přispělo k růstu české inteligence poddanského původu neméně než jejich studium na luteránských školách na Slovensku. Toto studium na kalvínských učilištích v Uhrách, započaté v 80. letech 18. století spadá převážně již do poslední fáze vývoje českého osvícenství, do etapy pozdního osvícenství, příznačného v té době i pro maďarské kalvínské školství.³⁰

V souvislosti s náboženskou misíí maďarských reformovaných pastorů do českých zemí po vydání tolerančního patentu třeba připomenout, že i poté byli Josefem II. pronásledováni v českých zemích všichni ti, kdo se nehlásili k povoleným protestantským vyznáním či ke katolicismu. Zvláštní pozornost vzbudily v celé Evropě zejména deportace českých deistů do Uher od roku 1782, jež odsoudil mimo jiné i Johann Gottfried Herder a značnou pozornost jim věnoval také Schlözrův časopis *Staats-Anzeigen*, vydávaný v Göttingen a dobře informovaný o těchto událostech od svých uherských dopisovatelů.³¹

²⁹ Viz: Pražák, R.: Typologie a přehled česko-maďarských kulturních vztahů před rokem 1945, in: Československo-maďarské vztahy v hudbě (Janačkiana V), Ostrava 1982, s. 29—30.

²⁹ Tuto otázku jsem zpracoval v monografii *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*, Praha 1962. Maďarský výtah ve studii *A magyar református értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén* (Maďarská reformovaná inteligence v Čechách a na Moravě na počátku českého národního obrození), Századok, 98, 1964, č. 1—2, s. 3—41. Z novější literatury viz též Czeglé, I.: *A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede* (Jedno desetiletí církevních styků českých a maďarských reformovaných) 1782—1792, Budapest 1981. (Theológiai tanulmányok Új folyam, 14. kötet.) Dále srov. Pražák, R.: K vydání tolerančního patentu z hlediska soudobých česko-maďarských vztahů (K 200. výročí vydání tolerančního patentu), SPFFBU, C 30, Brno 1983, s. 109—119.

³⁰ Srov. Pražák, R.: Die kulturell aufklärende Tätigkeit der madjarischen reformierten Intelligenz in der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt, SPFFBU, C 11, Brno 1964, s. 127—146.

³¹ Srov. k tomu zvláště Kraus, A.: O českých deistech, Bratislava, 6, 1932, s. 23—58.

Třetí a poslední vývojová fáze českého osvícenství, od druhé poloviny 90. let 18. století do 20. let 19. století, je poznamenána především Jungmannovým programem modernizace a regenerace českého jazyka pomocí neologie, kdy se jedná o lexikální obohacení jazyka tvorbou neologismů zejména přejímáním slov z příbuzných a kulturně vyspělých jazyků. Jungmann zde již mohl budovat na gramatické normě češtiny, ustálené počátkem 19. století Josefem Dobrovským na základě staré normy veleslavinské z 16. století, kterou soudobá jazyková skutečnost sice již dávno překonala, ale která přece jen poskytovala pro další vývoj vhodnější východisko než gramatiky češtiny 17. a 18. století, kdy v období pobělohorském domácí česká literární aktivita výrazně upadla. České neologické hnutí, které rozvinul Josef Jungmann a jeho stoupenci, jeví četné shody s maďarskou jazykovou obnovou Ference Kazinczyho a jeho okruhu. Jde v podstatě o stejný typ neologické aktivity, kdy se nejedná jenom o obnovu a modernizaci českého či maďarského jazyka a literatury, ale zároveň také o širší kulturní a společenský proces, představující druhou fázi vývoje národního obrození. Celková spojitost s osvícenstvím je zde již oslabena; třeba ovšem podotknout, že u kazinczyovců jde především o přervání pout ve sféře jazykové, kdežto v oblasti literární tvorby jsou kazinczyovci ještě více ovlivněni osvícenským klasicismem než čeští jungmannovci, výrazněji se již zapojující do recepce romantismu. Ideologicky jde u obou skupin o přechod mezi osvícenstvím a národní ideologií ve smyslu rozvoje novodobého národa. Rozpor mezi Dobrovským a jungmannovci či Berzeviczym a Kazinczym v českém a maďarském národním hnutí lze již interpretovat jako rozpor představitelů dvou rozdílných fází národního obrození, národně méně vyhraněné fáze osvícenské a národně již vyhraněnější fáze jazykově-kulturní, a to přes jejich společná osvícenská světonázorová východiska.⁸²

Obecný ideologický vliv osvícenství se postupně prosazuje v celém národním hnutí ve střední a jihovýchodní Evropě a vede v mnoha směrech k formování jeho pokrokových společenských východisek. Moderní nacionalita, rozvíjející se v dalších fázích národně obrozeneckého procesu, je mu zpravidla ještě cizí, ačkoli vztah mezi osvícenskou ideologií a počátky novodobého národního povědomí je převážně vztahem posloupné příčinné souvislosti. Ze ztotožnění osvícenství s ideovými potřebami vznikajícího národního hnutí vyrůstá pak v epoše utváření novodobých náro-

⁸² Srov. k tomu mé studie *Neologické hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů*, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis studia historica) I*, Brno 1971, s. 169—183, a *Zur Typologie der tschechischen und slowakischen neologischen Bewegung im Vergleich zu der Entwicklung bei den Magyaren und Rumänen*, in: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas (Herausgeber Sziklay, L.)*, Budapest 1983, s. 373—395. Srovnání jazyka jungmannovců a kazinczyovců provedl již Becker, H.: *Zwei Sprachanschlüsse*, Berlin — Leipzig 1948.

dů v procesu tzv. národního obrození novodobé národní hnutí. Jeho rozvoj si ve střední a jihovýchodní Evropě nelze představit bez osvícenství, jež tvoří počátek a původní základ celého tohoto procesu, který ovšem ve svém výsledku tento osvícenský základ přerůstá a vyúsťuje ve vznik novodobé národní společnosti.³³

³³ Viz Pražák, R.: K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jihovýchodní Evropě, in: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Literatura — folklór — historie, Praha 1978, s. 229—234. Tento příspěvek vyšel rovněž francouzsky pod názvem *Les Lumières et le début de la „renaissance nationale“ dans les littératures d'Europe Centrale et Orientale* ve sborníku *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée I*, Budapest 1980, s. 433—437. Viz též Hejl, F. — Pražák, R.: *Die Typologie der nationalen Wiedergeburt in den Ländern Mittel- und Süsteuropas*, in: *XVe Congrès International des Sciences Historiques*, Bucarest 10—17 août 1980, *Rapports II, Section chronologique*, București 1980, s. 229—307. S oprávněnou kritikou pojetí osvícenství ve střední, jihovýchodní i východní Evropě ve studiích Sziklaye, L.: *Die Anfänge des „nationalen Erwachens“, der Aufklärung und der Romantik in Mittel- und Osteuropa*, a Bojtára, E.: *Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, obě in: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*, Budapest 1983, s. 15—49 (studie Sziklayova) a s. 66—115 (studie Bojtárova) vystoupil Wollman, S.: *Osvietenstvo, obrodenie a romantizmus v krajinách „na východ od Terstu“*, *Porovnávací metoda v literárnej vede*, Bratislava 1988, s. 191—224.

